

Keskkonnanfilosoofia ja looduse mõte Balti kultuuriruumis. Sissejuhatus

Jaan Undusk

Eesti on üks neid ilmselt väheseid maid, kus puu maharaiumine võib põhjustada suuremat avalikku nõrdimust kui inimkätega püstitatud hoone lõhkumine. Mitmesuguste pühaloollise või mütopoeetilise pärimusse hõivatud loodusobjektide hulk on Eestis tänaseni suur. Rahvajuttude põhjal on oluline osa Eesti maastikest olnud kord Kalevipoja ja teiste hiidvägilaste tegutsemisväli, J. von Uexkülli keeli – nende *Wirkraum*, ja õieti osalt vägilaste endi kujundatud ("sängid", "kännivaod", "kivid", "jalajäljed" jne.). Seda pärimusterikkust ei seleta ainuüksi ajalooliselt tugeva talupojakultuuri loomulik looduslähedus. Puu või kivi pühaks pidamine eeldab ühtekuuluvustunde kõrval ka sakraalse distantsi olemasolu. Püha objekt kuulub alati mingis mõttes esmasesse, eelnevasse ja tähtsamasse olemisse kui teda kummardav inimene. Niisiis on suhtumist loodusesse kujundanud ka tugev (loodus)usundlik aspekt, mis kultuuri sekulariseerudes teiseneb üha enam keskkonnanfilosoofiliseks mõtlemiseks. Siin võib näha seoseid Eesti looduskaitseliikumisega, mis oli 20. sajandil tugev ka talle ebasoodsal imperiaalse „looduse alistamise“ perioodil.

Ent Balti looduse mõte ei piirdu üksnes eestlastest või lätlastest põliselanikega. Neidsamu animistlikke jooni, mida eestlaste usundis on rõhutanud eelkõige folklorist **Oskar Loorits** (1900–1961), inimest ümbritseva keskkonna hingestamist, selle märkide, sümbolite ja eetiliste tabude alla panemist – sedasama kohtame ka baltisaksa mõisamiljööös. Filosoof krahv **Hermann Keyserling** (1880–1946) kirjutab oma mälestustes, et inimestest lähedasemad olid talle lapsepõlves ümbruskonna metsloomad ja et igaüht oma kodumetsa tuhandetest puudest tundis ta otsekui omaette isiksust. Selle elementaarse hingedeilmaga seostab ta nii baltisakslaste kui ka eestlaste seas tugevat esivanemate kultust. Näeme, kui iseenesestmõistetavalt ühinevad seda tüüpi maailmapildis loodus- ja ajalootaju. Korduvalt tuleb Keyserling oma loomingu tagasi veendumuse juurde, et kultuur kui tervik saab tekkida ainult vaimse algatuse ja teatava loodusliku keskkonna ühismõjul, on oma loomult niisiis alati mingit tüüpi paigateadvus.

Baltikumi inimese loodustaju on teravdanud fenoloogiline aspekt, aastaegade vaheldumisest tulenev looduse pidev muutumine. Vähe on maailmas piirkondi, kus kõik neli aastaega oleks nii selge iseloomu ja nii väljakujunenud sotsiaalkultuurilise omamütoloogiaga kui siin. Aastaringelt vahelduv ilmastik, kesksuve lõppematu päev ja talvine pimedus nõuavad inimese lakkamatut kohanemist välistingimustega, looduse pidevat jälgimist. Looduslikud rütmid on seetõttu tugevasti juurdunud inimlikesse elurütmidesse, sõltumata sellest, kas elatakse maal või linnas. Baltikumi ainsas suurlinnas Riias sündinud kirjanik **Werner Bergengruen** (1892–1964) kirjutab: "Oma olemuselt olen ma agraarne inimene, nii nagu mu kaasmaalased linnadeski olid olemuselt agraarsed. Ma ei suuda elada väljaspool aastaegade looduslike rütmide". Tuntuima balti aadlikirjaniku, **Eduard von Keyserlingi** (1855–1918) kohta on öeldud: "Keyserlingi inimestes on midagi puu- või lillelaadset. Nad on oma pinnasest hingeliselt sõltuvad. Suvine leitsak ja talvine lumi saavad neile saatuseks".

Seda ühist "fenoloogilist fenomenoloogiat" peegeldab oluline osa eesti, läti ja baltisaksa ilukirjandust. See ei too enamasti kaasa avaraid loodusmaalinguid, pigem armastatakse nappi antropomorfset joont. Tähtis on looduse märgiline kohalolu inimtegevuses, elu korraldamine

loodusest leitavate märkide järgi. Üksik koduhoidja kask õuenurgas, mets, mille taga kohiseb unistuste meri või helendab saladust peitev järv, mesilase ja ritsika sügavalt sümboolsed hääled – see on Balti kultuurimälu sageli konventsionaalne, aga alati inimlikust osavõtust kõnelev loodus.

19. sajandi suurim baltisaksa päritolu teadlane, **Karl Ernst von Baer** (1792–1876), arengubioloogia rajaja, jõekallaste asümmeetria kirjeldaja, subjektiivse aja mõiste esimesi rakendajaid, juurutas saksa keelde sõna *Zielstrebigkeit* ('sihipüüdlikkus'), millega ta väljendas looduse teleonoomilist, seesmise sihipärasusega kulgevat arengut. Sellisena nähtud loodus on otsekuu makroantropos, looduslik hiidolevus, kes kõik endas toimuva on suunanud oma ideaali teenimisse. Ühes sellega astus romantilis-feodaalse misjonäriteadvusega balti vabahärra vastu Charles Darwini arenguteooria kodanlik-kapitalistlikule, "vaba turu" stiihiat soosivale vaimule, kus põhimõisteks said 'looduslik valik ja 'olelusvõitlus'. Härrasmees ei võitle millegi endast alamal seisvaga, ütles juba Hermann Keyserling, vaid ta valitseb ja juhib ja kasvatab. Nagu loodus.

Mitte-aadlikust ja mitte-maamehest kultuurifilosoof **Victor Hehn** (1813–1890), 19. sajandi suurimaid saksakeelseid esseiste, oli läbinisti urbanistlik raamatuinimene, esteet ja stilist. Ent ka tema ligi 800-leheküljelise peateose pealkiri on "Kultuurtaimede ja koduloomade levik Aasiast Kreekasse ja Itaaliasse ning mujale Euroopasse" (1870). Niisiis tegeleb isegi see elevandiluust tornis istuv balti literaat, seejuures hegeliaan, mitte riigisaksa vaimufilosoofia, vaid loodusega – viljapuude ja koduloomade kultuurilooaga!

Mõtlejana teenimatult unustatud on ka **Wilhelm Ostwald** (1853–1932), füüsikalise keemia rajaja ning ainus Baltikumist pärit Nobeli preemia laureaat. See baltisaksa õpetlase kohta ebatüüpiliselt madalat – väikekodanlikku – päritolu mees oli viimaseid natuurfilosoofe Euroopa kultuuriloos. Ta arendas 20. sajandi algul välja totaalse energetismi teooria: kõik looduses ja kultuuris toimuv, vaimuelu kaasa arvatud, on kirjeldatav energeetiliste ülekannetena. See mõtteviis meenutas moodsat väljalaset animistlikust maailmapildist, kus kogu elu põhines hingeenergia ülekannetel kehade vahel.

Tähtsamad baltisaksa mõtlejad olid valdavalt loodusteadlased ja -filosoofid. Ent nende suurte interdistsiplinaarsete isiksuste kõrval tegutses ka mainimisväärne hulk nimekaid erialateadlasi, kes uurisid oma Balti lähikeskkonda mitmekesisest vaatenurkadest. Baltisaksa maateaduse kokkuvõtteks võib nimetada 1911.a. Riias **Karl Reinhold Kupfferi** (1872–1935) toimetamisel ilmunud suurt koguteost *Baltische Landeskunde*, milles lisaks füüsilisele geograafiale, geoloogiale, klimatoloogiale ning floorale ja faunale antakse ülevaade ka Baltikumi ajaloolisest ja poliitilisest geograafiast. Kupfferi osalusel asutas Riia Looduseuurijate Selts 1910.a. Vaika saartele linnukaitseala, mis tähistab looduskaitse algust Eestis. Sellesamas ideevoos jõuti 1971.a. tollase N. Liidu esimese, Lahemaa Rahvusparki avamiseni; nime piirkonnale oli juba pool sajandit varem andnud J. G. Granö. Tänapäev Eestis on 5 rahvusparki ning kaitstavaid maismaa-alasid on kokku üle 10 protsendi territooriumist.

20. sajandil, mis lähtus maailma mõtestamisel tihti märgi mõistest, kujunes olulisimaks biosemiootika ühe rajaja **Jakob von Uexküll** (1864–1944) panus. Uexküllil subjektiivselt mägistatud *Umwelt*, omailm, võlgneb oma sünni ühelt poolt neile 19.-20. sajandi vahetusel valitsusele pääsenud mõttevooludele (E. Mach, A. Einstein jt.), mis lammutasid aja ja ruumi kui inimliku kogemuse eelsed konstandid ning hoogustasid subjektiivsete aegruumide konstrueerimist. Just ajafaktori kinnistamine ruumikogemuse külge subjektiveeris edaspidi kõik looduslikud ja kultuurilised ruumid. Nii oli ka K. E. v. Baerilt laenatud mõiste

Zielstrebigkeit kui elusorganismi ajaline vektor algselt see, millega Uexküll asus ühtsena paistvast loodusruumist erinevaid omailmu kujundama. Teisalt võib aga kõiges Uexkülli kirjutatus näha midagi väga baltlikku – suurmaomaniku rõõmu oma maavaldusi mõisatreppilt üle vaadates. Uexkülli järgi ei ela me mitte teiste poolt ettemärgistatud keskkonnas, vaid isiklikes omailmades, mille maastiku oleme ise oma meeltest, tahtmistest ja kalduvustest tulenevalt kokku pannud. Minu maailm on minu mõis! Mingis mõttes on *Umweltlehre* balti mõisahärra eluvaate semiootiline üldistus. Ja veel: mõisahärra kõrval seisab ikka tema truu sõber koer. Uexkülli uuenduslik vaade maailmale saabki alguse otsekui keskkonna märkamisest ja märgistamisest koera meelte kaudu, selles on oma taju- ja tegutsemisala aktiivset tähistamistarvet. "Kuidas paistaks teile maailm, komtess, kui oletada, et oleksite sündinud taksina?" See oli üks esimesi kavalaid küsimusi, mille Uexküll esitas oma tulevasele naisele. Baltlasliku eluhoiaku tugevuseks on alati olnud seotus end ümbritseva taime- ja loomariigi külge. Pole imestada, et üks armastatumaid saksa loomakirjanikke on Riia lähedal mõisas üles kasvanud **Manfred Kyber** (1880–1933), kellest sai 1920. aastail juhtiv loomakaitseaktivist kogu maailmas. Ent siit tulenevad ka nõrkused ja filosoofiline kriitika: inimene kui vaimne olemus, ütles juba Max Scheler, on erinevalt muust elusloodusest maailmale avatud olend, see tähendab, tal ei ole mingit maailmast kitsamat omailma, ta on olemuslikult *umweltfrei*. Siiski rääkis ka juba Uexküll inimesest kui olendist, kel võib olla mitmeid omailmu.

Sedasama märgistamislusti, mida õhkub Uexkülli teostest, on globaalses mõõtkavas juba ammu kehastanud Eesti pinnalt võrsunud kuulsad **maadeavastajad** (A. J. von Krusenstern, F. G. von Bellingshausen, O. von Kotzebue, A. Th. von Middendorff jt.), kes on laias ilmas nime andnud paljudele geograafilistele paikadele. See on mingis mõttes Balti omailma ekspansioon ülemaailmsesse ruumi.

Maadeavastamisrõõm ei kadunud päriselt veel ka 20. sajandil. Seda kandis endas näiteks – aga nüüd juba peamiselt fotograafina – **Johannes Gabriel Granö** (1882–1956), kes just Eestis töötas välja oma maastikuteaduse alused. Granö lähenemisel loodusele, kus alustrajav on inimlike meeltega tajutav mulje, maastik kui tajukeskkond, ei puudunud oluline sarnasus Uexkülli vaateviisiga; tema koostas ka Eesti maastike esimese tüpologia.

Granö püstitas teesi uue teadusharu, antropoökoloogia vajalikkusest, ning seda ideed asus teostama tema õpilane **Edgar Kant** (1902–1978). Kanti rikkalikust pärandist on huvitavam just keskkonna ja inimtegevuse vastastikuste mõjusuhete vaatlus, mille ta arendab välja ka võrdlevaks linnauurimuseks – esimeseks selliseks Eestis pinnal. Kant on rahvusvaheliselt tuntuselt üks kõige kaugemale jõudnud Eesti sotsiaalteadlasi, tehes endale eluajal nime nii Prantsusmaal kui ka Rootsis.

Teisele maailmasõjale järgnenud okupatsiooniaastail oli loodusmõtte Eestis seotud rahvusliku ideoloogia ja poliitilise vastupanuga. Loodust kaitsta tähendas ühtlasi hoida selle muutumist imperiaalseks tööstus- ja militaarmaastikuks. Iseloomulik, et üldrahvaliku vabadusliikumise esimeseks koondajaks sai nn. fosforiidisõda 1987.a. kevadel, mis oli suunatud uute kaevanduste rajamise vastu Kirde-Eestis. Mitmetest loodusmõtlejatest tuleks esile tõsta looduskaitse esiaktivisti **Jaak Eilartit** (1933–2006), kelle raamat "Inimene, ökosüsteem ja kultuur" (1976) oli kõige üldistavamaid uurimuslikke üleskutseid omas vallas.

Ideoloogiliselt samatähtis oli emakeele hoidmine ning nii mõnigi kord sulasid loodus- ja keelekaitse okupeeritud Eestis kokku üheks vastupanudiskursiks. Kuid sellelgi olid sügavamad juured rahvuslikus ajaloos. Eesti luule kõige kuulsam emakeelemanifest on

Kristian Jaak Petersoni (1801–1822) ood "Kuu", kus eesti keele transtsendentaalne ülevus saavutatakse tema ühitamises kogu nähtava looduspildiga. **Friedrich Robert Faehmanni** (1798–1850) saksa keeles kirjutatud muistendeile, mis said eesti rahvuskirjanduse alusvaraks, on iseloomulik keele ja looduse maagilise ühtsuse rõhutamine. Faehmann oli arstina ka Eesti linna ökoloogilise kirjelduse alusepanijaid, Peterson aga kirjutas häälikute geograafilis-kliimaatilisest determineeritusest, mis oli populaarne 18. sajandi teema. Sedasama teemat heiastab üks eesti omapärasemaid mõtlejaid, universaalse haardega teoloog ja luuletaja **Uku Masing** (1909–1985), kelle mahult hõlmamatus loomingu seostuvad loodus ja keelefilosoofia ajal erineval moel.

Maismaa kõrval ei saa unustada ka mereideoloogiat. Eesti avatus merele oli kujunenud vabaduse sümboliks juba Vene tsaaririigi koosseisus, seda enam, et mere taga elasid hõimuvõlled soomlased – tsaaririigi ainuke enam-vähem vaba rahvas. Üks eesti kirjanduse kõige nägelikumaid looduse kujutajaid oli **Friedebert Tuglas** (1886–1971), kes oma noorpõlvpeoemiga "Meri" (1908) lõi krestomaatilise mere-sümboli. 1970. aastatel sidus eestlaste muistse ajaloo meresõidu ja mereskultusega kõige jõulisemalt hilisem Eesti Vabariigi president **Lennart Meri** (1929–2006).